

Alyssa Gabbay. *Gender and Succession in Medieval and Early Modern Islam: Bilateral Descent and the Legacy of Fatima*. Londra: Bloomsbury Publishing, 2020, xi+270 sayfa.

Nihal Şahin Utku

Marmara Üniversitesi
nihalutku@marmara.edu.tr
0000-0003-2998-4026

University of North Carolina Greensboro’da çalışan Alyssa Gabbay’in kaleme aldığı *Gender and Succession in Medieval and Early Modern Islam* adlı çalışma, kadının modern öncesi İslam toplumlarındaki konumunu, özellikle nesep (soy ve kanla gelen güçlü özelliklerin aktarımı), halefiyet (iktidar gücünün aktarımı) ve miras (maddi gücün aktarımı) bağlamlarında ve büyük ölçüde Hz. Peygamber’in kızı Hz. Fâtıma üzerinden okumaya çalışmaktadır. Kadınla ilgili mezkûr alanlardaki geleneksel yaklaşımların günümüz üzerinde de bariz yansımalarının olduğunu ifade eden yazar, boşanma durumunda çocukların velayeti, annenin vatandaşlığı ile çocukları arasındaki ilişki ve miras meselesi gibi pek çok hukuki düzenlemenin şekillenmesinde bu anlayışların belirleyici olduğunu altını çizmektedir. İslam tarihinin kadının geleneksel konumunun sınırlarını zorlayan çok sayıda örnek sunduğunu söyleyen yazara göre bu örneklerin ön plana çıkarılması bugünün geleneksel anlayışlarının değişmesine katkı sağlayacaktır (s. 3, 185, 188). Gabbay nesep, halefiyet ve miras açısından hem baba hem anne üzerinden aktarımı (*bilateral descent*) ele aldığı kitabını da zaten bu üç başlık altında bölümlere ayırmış ve konuyu her bölümde önce Hz. Fâtıma (ö. 11/632), ardından da diğer Müslüman kadın örneklerini tefsir ve hadis kitapları, tarihî rivayetler, edebî ve hukuki metinler üzerinden irdelemeye çalışmıştır. Hz. Fâtıma’nın odak noktada olması tabii olarak Şîî kaynakları öne çıkarmış, bu da malzemeye ve bu malzeme sonucu yapılan değerlendirmelere yansımıştır.

Kitabın ilk bölümü İslam toplumunda annelik konusunu ve bu kavrama nesep açısından nasıl bakıldığını ele alır. Birçok geleneksel toplumda temel görevi doğurmak olan kadının, babadan gelen tohumun yetiştiği toprak olarak değerlendirildiğine dikkat çeken yazar, bu sebeple çocuğun asabi-yet ve asalet gibi temel özelliklerinin babadan geçtiğinin düşünüldüğünün altını çizerek. Diğer yandan İslam'ın annelik olgusuna yüklediği anlamın dönemin anlayışından çok daha yüce olduğunu kaydeder. Ancak İslam felsefesi ve biliminin oluştuğu dönemlerde belirgin olan Yunan etkisiyle İbn Sînâ (ö. 428/1037) ve İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi hem tıp hem felsefeyle uğraşmış İslam âlimlerinin, kadını bir kuluçka makinesinden ibaret gören Aristo'nun (ö. M.Ö. 322) yaklaşımını benimsediklerini dile getirir. Kadının zayıf ve eksik olduğu tezini besleyen ve bugün de yaygın olarak benimlenen bu anlayışın, esasında anne (*üm*) kavramına hem doğrudan (cennetin annelerin ayaklarının altında olduğu hadisi) hem de dolaylı (Fatıha sure-sine *ümmü'l-kitab* denmesi) olarak kutsal bir anlam biçen İslami söyleme rağmen geliştiğini ileri süren yazar, bu yaygın geleneksel yaklaşıma rağmen anneliği ve kadından gelen nesebi yücelten fikri ve siyasi görüşlerin de az olmadığını vurgular. Ayrıca kadınların tabakât kitaplarında kısmen de olsa yer almalarının da bu anlayışın tabii bir yansıması olduğunu belirtir.

Bu çerçevede, ilk zamanlarda Hz. Ali taraftarı kesimlerde bile çok ön planda olmayan Hz. Fâtıma'nın Hz. Muhammed'in bazı hasletlerini annelik vasfı üzerinden Hz. Hasan ve Hüseyin'e aktarmış olduğu inancının sadece Şii'ler değil, aynı zamanda Sünniler arasında da kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Hz. Fâtıma'nın *ümmü ebihâ* (babasının annesi) lakabının bile bu bakımdan anlamlı olduğunu ifade eden yazar, onun bazı açılardan Hz. Meryem'e benzetildiğine dikkat çekmektedir.

Burada bir parantez açıp kitabın genelinde İslam kültürüne dışarıdan bakan bir yaklaşımın egemen olduğu belirtilmelidir. Nitekim yazar, Müslüman toplumların farklı düşünce, anlayış ve inançları ifade eden, ancak bir şekilde içselleştirip farkına varmadan kullandıkları alışılmış sembolleri, bir turist gibi şaşkınlık, hayranlık ve hayret içinde gözlemlemektedir. Çeşitli siyasi ve sosyal olaylar sonucunda ortaya çıkan ve tarih boyunca farklı dinî gruplarca kullanılarak başkalaşmış ve bayraklaştırılmış olan bu sembolleri yazar çok farklı bir çağrışımla okumaktadır. Yerli bir bakışın yadırgamayacağı ve çeşitli çağrışımları bulunan bu sembollerle yeni karşılaşmış olması, yazarı abartılı çıkarımlar yapmaya itmiş gibidir. Bunda yazarın ailesinin aslen İranlı olmasına rağmen kendisinin ABD'de doğmasının ve kendi ifadesiyle İran kültür mirasının sembolleri ile iç içe, ancak yine de Farisi kimliğinden uzak büyümüş olmasının etkisi büyük olsa gerekir.¹ İran ve İslam'a ilgisinin sonradan ge-

1 Bk. <https://www.alyssagabbay.com/about> (erişim: 29.03.2022).

liştiğini ifade eden yazar, İslam tarihindeki gelişmeleri ağırlıklı olarak edebiyat ve tarih kaynaklarına yansıyan fikir ve semboller üzerinden okumaya odaklanmıştır. Bu tür bir yaklaşım, yeni bakış açılarının gelişmesine imkân sağlasa da olguların tarihsel bağlamından ve dönemin anlayışından kopması, böylece bugünün gündemiyle bozulması gibi bir risk taşımaktadır. Esasında yazar bu durumun farkında olduğunu ifade etse de söz konusu sembollerin, toplumsal havsalada net anlamlar taşıdığı ve kendi içinde tutarlı bir düşünce/inancı temsil ettiği izlenimi kitap boyunca belirgin bir şekilde görülmektedir. Örneğin Hz. Meryem'e atfedilen istisnai "yaratıcı" vasıfların benzerlerinin İslam dünyasında oldukça uç ve sınırlı bir kesim tarafından Hz. Fâtıma'ya yakıştırılmış olması, Müslüman toplumların genelinin Hz. Fâtıma'ya bakışını yansıtmadığı gibi, buradan hareketle kadının toplum içindeki yaygın konumunu anlamaya yönelik ipuçları çıkarmak da doğru değildir.

Hz. Fâtıma üzerinden nesep sürme ve hilafette hak iddiası en belirgin hâliyle Abbasi halifesi Mansur (hs. 136-158/754-775) ile hilafet iddiasıyla isyan eden Hz. Hasan'ın torununun oğlu Muhammed en-Nefsüzzekiyye (ö. 145/762) arasındaki mektuplaşmalarda görülmektedir. Yazarın da ele aldığı bu yazışmalarda Ali evladı, hilafet haklarının sadece Hz. Muhammed'in amcaoğlu üzerinden değil, kızı Fâtıma üzerinden de geldiğini iddia etmektedir. Nitekim Ali evladı da hilafete hem sadece Hz. Peygamber'in amcasının soyundan gelen Abbasilerden hem de Hz. Ali'nin Hz. Fâtıma dışındaki eşlerinden olan müddeilerinden daha layık olduklarını düşünüyorlardı. Bu sayede Şii inanç sistemine yerleşen ve Fâtıma üzerinden elde edilen soy ve iktidar hakkı, yazara göre benzer iddiaların zaman zaman başka kadınların da nesep konusunda ciddiye alınmasının önünü açmıştır. Ona göre siyasi bir ihtiyaçtan doğan bu tez, başta Şiiler olmak üzere Müslümanların esasında kadın ve anne algısı ile ilgili geleneksel kabullerinin aşılmasını sağlamıştır. Yazar bu tezini, Zeynelabidin'in annesi olduğu iddia edilen Sasani prensesi Şehrbanu ve kızını Osman Bey ile evlendirerek hasletlerini kızı üzerinden Osmanlı nesline sembolik olarak aktaran Edebalı gibi İslam tarihinin farklı dönem ve coğrafyalarında yaşamış şahsiyetlerden verdiği örneklerle süslemektedir.

Kanaatimizce İslam tarihi boyunca nadiren de olsa görülen anne üzerinden kurulan soy ve hak iddiaları, kadınların toplumsal konumunu genel anlamda müspet yönde etkilememiştir. Nitekim bu durum Şiilerde Hz. Fâtıma özelinde yüceltilmiş ve modern zamanlara dek siyasi mesaj vermek adına defalarca kullanılmış olsa da kadının konumunun geleneksel Şii topluluklarda Sünnilere nispetle daha iyi olduğu söylenemez. Öte yandan devrim süreci ve sonrasında İran'da kadınların, Fâtıma, Zehra ve Zeyneb sembolleri kullanılarak önemli roller üstlendikleri görülmektedir. Yine de İslam'ın

ana kaynaklarında anne ve kadın olgusuna geleneksel yapılara nispetle daha yüceltici bir vurgu yapılsa da doğumu ve işeyi önceleyen geleneksel tarım toplumlarının pratiğinde bu vurgu oldukça geri planda kalmıştır.

Kitabın İkinci Bölüm'ünün konusunu teşkil eden kadınların miras hakkı meselesi de yine Hz. Fâtüma üzerinden ele alınmış ve örneklerle desteklenmiştir. Hz. Peygamber'in vefatı sonrasında Fedek arazisinin kendisine miras kaldığı iddiasıyla Hz. Ebû Bekir'le çatışan ve bu sebeple Medine hal-kına bir hutbe verdiği rivayet edilen Hz. Fâtüma'nın bu girişimi, tabii olarak kadınların miras hakkı hususunda Şi'ileri Sünnilere nispetle daha eşitlikçi kılmıştır. Kadınların evlenince mensup oldukları ailelerden belli ölçüde kopmuş olduklarının düşünüldüğü toplumlarda kadınlara miras verilmesi, kadının birey olarak değerinin, toplumsal konumundan ve rolünden öteye taşınmış olduğuna işarettir.

Sermaye birikiminin kısıtlı ve zor olduğu sanayi öncesi toplumlarda ailenin nesiller boyunca biriktirdikleri ve tarım ekonomilerinin en önemli unsuru olan ekime müsait toprakların miras yoluyla bölünüp küçülmesi her coğrafyada bir sorun olarak görülmüştür. Bu çerçevede söz konusu birikimin mümkün olan en az eksilmeyle ve büyük kısmı ailenin yeni temsilcisinde kalacak şekilde sonraki kuşağa aktarılması önemsenmiştir. Geleneksel ataerkil toplumlarda bu aktarımın ağırlıklı olarak erkek çocuklarına ve hatta ailenin yeni reisi olarak görülen en büyük erkek çocuğa yapılması, dönemin anlayışı ve şartları içinde anlamlı gözükmektedir. Yazar bu şartların ve yaklaşımların farkında olduğunu ancak kadına miras konusunda bugün dahi yaşanan sorunların çözümünde, Hz. Fâtüma ve İslam tarihindeki diğer istisnai vakıaların bayraklaştırılmasının işe yarayacağını düşünmektedir.

Her hâlükârda İslam'ın kadınlara miras konusunda o döneme göre devrimsel nitelikte sayılabilecek kural ve prensipler ortaya koyması ve bunların Kur'an'da zikredilerek itirazlara set çekilmiş olması oldukça önemlidir. Yazara göre tüm bu prensiplere rağmen Hz. Muhammed döneminden itibaren kadınlara miras konusuna tepkiler gelmiş, bu tepkiler ile genişleyen İslam topraklarındaki ataerkil toplumlardan gelen direnç birleşince de İslam hukuk pratiği bu açıdan kısıtlanmıştır. Gabbay, yine de kadınların mirastan pay alabildiklerini ve malları üzerinde tasarrufta bulunabildiklerini vakıflar üzerinden verdiği örneklerle göstermektedir. Yazar servetin mirasla bölünmesini engellemek ve mülklerin ailenin erkekleri tarafından idaresini sağlamak amacıyla kurulan vakıfların yanı sıra kazanç veya miras yoluyla önemli servetler edinen kadınların mülklerini etkili olarak yönetebilmelerine ve hatta kendi kızlarına devredebilmelerine imkân sağlayan vakıfların da var olduğuna dikkat çekmektedir.

Kitabın Üçüncü Bölüm'ü, kadınların dinî ve siyasi liderlere halef olup yöneticilik yapabilmeleri ile ilgili konuları irdeler. Yazar bu kısımda da Hz. Fâtuma örneğinden başlayarak İslam toplumlarının çeşitli dönemlerinde ön plana çıkmış kadınlara odaklanmıştır. Yazarın burada devlet reisliği, vezirlik ve imamet gibi alanlarda kadınların karşısına çıkan ilkesel, dinî, biyolojik ve örfî engellerle bu konulara gelebilmek için tarihî bağlamda gereken en önemli özellik olan soy bağı çok fazla ayırt edemediği görülür. Bu bölümde ele alınan örnekler, uygun şartların oluşması durumunda istisnai de olsa kadınların yönetici ve lider olabildiklerini gösterir. Yazar bu örneklerle kadınlar üzerinden soyun ve dolayısıyla liderlik için gereken niteliklerin aktarılabildiğine dair söylemlerin oluşturulduğunu tespit etmektedir. Hz. Âişe'nin Cemel Savaşı'nda yaşadığı mağlubiyet literatüre, toplumda geleneksel konuların dışına çıkan kadınlara yönelik uyarıcı bir ders olarak yansımış olsa da Fâtımî Halifesi Hâkim'in kız kardeşi Sittülmülk (ö. 413/1023), Süleyhi lider Ervâ (ö. 532/1138) ve babası İltutmuş'un ardından kısa bir süre Delhi Sultanı olan Radiyye (ö. 638/1240) gibi örnekler, İslam toplumlarında kadınların da yeri geldiğinde siyasette rol aldıklarını gösterir. Yine de diğer bölümlerde olduğu gibi az sayıdaki örnekten hareketle ne geçmiş toplumların genel algı, düşünce ve uygulamalarının bu istisnalarla uyumlu olduğu ne de bugünün sorunları ve farklı yaklaşımlarına çözüm için elle tutulur bir zemin oluşturulduğu iddia edebilir.

Özetle, modern öncesi dönemde kadının toplum içindeki statüsünün ve binlerce yıldır güçlenerek pekiştiği için bugün dahi zor değişen ataerkil yapıların tarihi Antik Çağ'a kadar sürülebilir. İnsanoğlu şehirleşerek ve tabiatı ıslah ederek sürekli gelişme kaydetmiş olsa da sanayi öncesi toplumların ciddi anlamda coğrafya ve iklimin kısıtları altında çabaladığı açıktır. Lojistik altyapıların sınırlı olduğu bu dönemlerde iktisadi üretimin iki önemli unsuru emek ve topraktı. Bu iki kaynağı kontrol edebilmek ve sürekliliğini sağlamak tarımsal toplumların birinci önceliği olmuştur. Nüfusun, özellikle de savaşlarda ölen erkeklerin devamlılığını sağlamak, çocuk ölüm oranlarının yüksek, ortalama ömrün kısa olduğu bu çağlarda kadının sorumluluğuna verilmiştir. Şehirleşme ve toprağın dağılımına göre farklılıklar olsa da bütün modern öncesi toplumlarda ortalama bir kadın hayatında birçok kez hamile kalır ve doğan çocuklar hızlıca ve ailecek (hatta sütanne kullanarak) büyütülürdü. Benzer şekilde mülkün temeli olan toprağın bölünmesinin istenmemesi bugünden bakınca adaletsiz gibi algılanan miras uygulamalarına sebep olmuştu. Son olarak geleneksel toplumların değişim karşısındaki temel tepkisi muhafazakârlık olduğundan, geçmişten gelen her türlü anlayış ve kurum, şartlar artık varlık sebeplerini ortadan kaldırmış olsa bile değişime direnmiştir. Bu dinamikler dikkate alındığında, pratik gerekçelerle ortaya çıkan istisnaları ve bunlara dayalı ideolojileri daha dikkatli okumak gereklidir. Kitap, bunun bilincinde olduğunu hissettirse de verdiği mesajlar iyimser bir idealistin kaleminden çıkmış gibi durmaktadır.